

UDK 821.163.4.09-31

Izvorni naučni rad

Marijana TERIĆ (Nikšić)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

marijana.teric@fcjk.me

„ODLAZAK U DRUGO TIJELO“ PUT DO BESMRTNOSTI / SAMOSPOZNAJE?

U ovome radu bavimo se analizom Pavićeva i Kišova proznog djela kako bismo ispitali postojanje drugoga tijela, tijela duše i tako dobili odgovore na mnoga metafizička pitanja. Budući da Pavićev roman „Drugo telo“ predstavlja jednu vrstu teološke rasprave u kojoj je ideja besmrtnosti tijela izjednačena s idejom vaskrsenja, autor pokreće metafizičku komunikaciju unutar teksta, koja dovodi do priče o postojanju dva tijela Isusa Hrista, odnosno priče o dvijema stvarnostima. Poput Pavića, koji svoj literarni univerzum konstituše sagledavanjem hrišćanstva iz nove i iznenađujuće perspektive kako bi otkrio tajnu umiranja, Danilo Kiš pokušava da spozna sopstvenu smrt ali i ulogu postojanja u ovome svijetu.

Za razliku od Kiša čiji junaci, najprije, moraju spoznati surovost života kako bi izlaz pronašli u smrti, Pavićevi junaci teže da se iz jedne stvarnosti premjeste u drugu, odnosno da život zamijene smrću koja će ih iznova roditi. Na kraju možemo zaključiti da se narativni tekstovi dva velika autora Pavića i Kiša, mogu čitati kao Metafore Književnosti, jer su u njima sadržana osnovna pitanja literarnoga stvaranja.

Ključne riječi: *Pavić, Kiš, drugo tijelo, vječnost, krug, lavirint, literarno stvaranje*

Smrt kao opsesivna tema brojnih literarnih stvaralaca pokreće razna metafizička pitanja koja se sastoje u neprekidnome traganju za mističnim odgovorima i pokušajima odgonetanja tajne postojanja vječnoga života. Ta tajna je poput lavirinta koji nas uvijek vraća na početak puta, jer „misao o smrti priziva beskonačnost“.¹ Pišući o *posthumnoj dramu duše*, Pavić u romanu „Drugo telo“ pokušava ispitati postojanje drugoga tijela, tijela duše, koje iz jednoga

¹ Mihajlo Pantić, *Aleksandrijski sindrom II (Ogledi i kritike o savremenoj srpskoj prozi)*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1994, str. 22.

svijeta odlazi u drugi, nepoznati, tajanstveni svijet. Opisujući ljubavnu priču najznačajnijih istorijskih ličnosti srpske književnosti i kulture XVIII vijeka, Pavić preuzima masku nepoznatoga naratora koji započinje pripovijedanje iz perspektive umrloga lika, muža Lize Swift, kojoj se u *Post Scriptumu* pripisuje autorstvo djela. To znači da Pavić u liku neimenovane instance u tekstu pokušava da sazna šta se dešava poslije smrti i da li duša može da dobije drugo tijelo kao Isust Hrist. Ova romaneskna struktura može se tumačiti i kao „Pavićev pokušaj novog čitanja Svetog pisma radi odgonetanja njegovih najmisterioznijih delova, priča o čovekovoj individualnosti i o onome što se dešava posle smrti“.² Na taj način je hrišćanska ideja vaskrsenja prisutna kroz cjelokupno djelo, počev od priče o Svetom Gralu kao simbolu udvostručenosti Hristova tijela, preko Priče o glinenoj armiji, voću „Ku“ i tajanstvenom slovu Shin.

Ukrštanjem različitih baroknih motiva i simbola, Pavić se obraća čitaocu iz „drugoga svijeta“ uvodeći ga u mistični univerzum svoga djela u kome mu poručuje: „Moje knjige su kao švedski sto. Uzmeš iz knjige šta hoćeš i koliko hoćeš s kojega god kraja stola da počneš“.³ Prateći tako život dva ljubavna para iz XVIII vijeka i onoga koji mu se obraća iz XXI vijeka, čitalac uviđa mogućnost postojanja drugoga života – Drugoga Tijela. Kao što se protagonisti romana nalaze na tragu otkrića VELIKE tajne, tajne DRUGOG TIJELA, tako i čitalac kroz tri ključna simbola: vode s Bogorodičinog izvora, prstena od živoga kamena i čarobnih stihova (Kibelin osmijeh) stoji pred vratima nebeskoga svijeta. Voda s Bogorodičinog kladenca označava ulazak u carstvo Božije, ulazak u vječni život, koji može biti obojen crvenom, plavom ili zelenom bojom prstena koji otkriva sreću, ljubav ili zdravlje, dok čarobnim stihovima izgovorenim kroz poljubac „jedno naše telo odlazi u naše drugo telo...“⁴ Pavić tako spaja teološko i ljubavno, zemaljsko i onostrano, JEDNO s DRUGIM, život i smrt.

Kao složena književno-umjetnička tvorevina prepoznatljivih postmodernističkih odlika, „Drugo telo“ predstavlja jednu vrstu teološke rasprave u kojoj je ideja besmrtnosti tijela izjednačena s idejom vaskrsenja. Izdvajanjem ključnih simbola iz tekstualne strukture romana, Pavić pokreće metafizičku komunikaciju unutar djela, koja dovodi do priče o postojanju dva tijela Isusa Hrista, odnosno priče o dvijema stvarnostima. Eksplicitnim navođenjem apokrifnih rukopisa, junakinja romana Liza Swift objašnjava da je Hristos kada je ustao iz groba imao svoje drugo tijelo, koje se razlikovalo od onog koje je razapeto na krst, pa ga iz toga razloga njegovi učenici nijesu mogli prepozna-

² Nataša Polovina, „Neka druga besmrtnost“, *Letopis Matice srpske*, god. 183, knj. 480, sv. 3 (septembar 2007), str. 421.

³ Milorad Pavić, *Drugo telo*, Vulkan, Beograd, 2014, str. 27.

⁴ Isto, str. 18.

ti. To znači da je Hrist pošedovao dva tijela: zemaljsko i duhovno te da je on spojio svoja dva „sada“, svoje dvije prirode, zemaljsku i nebesku, svoje prvo i drugo tijelo. U tekstu je opisano pretvaranje jednoga tijela u drugo, tijela Lize Svift i njenoga muža: „Sanjao sam noćas da sam žensko. Sanjao sam da sam se pretvorio u svoju ženu“;⁵ kaže neimenovani pripovjedač. Svjesna udvajanja ili umnogostručavanja njihovih tijela, Liza Svift oseća strah priznajući svome suprugu: „...jer se ne pretvaraš ti samo u mene. I ja se u snu ponekad pretvaram u tebe... Ja mislim da je to samo jedan primer slučaja sa pojavljivanjem *drugog tela*.“⁶ Zato se junakinja pita da li je moguće ostvariti komunikaciju prvoga tijela s drugim tijelom, odnosno njenoga tijela s tijelom muža kome govori: „Ti umeš lepo da se ljubiš u vrat. Ako se ugasiš pre mene, poljubi me u vrat da bih znala da postojiš i u svom drugom telu. Isto vredi i za mene ako odem prva, pre tebe.“⁷ Potraga za drugim tijelom je potraga za tajanstvenim slovom Shin, koje predstavlja putanju Hristovog kretanja nakon što je ustao iz groba. Slovo Shin se čita kao Hristova poruka došla iz njegovoga drugog tijela. Tu poruku prepoznaje i Liza Svift na kraju romana, u poljupcu koji se na njenome vratu širio u obliku hebrejskoga slova Shin. To je poruka koju šalje njen suprug govoreći joj: „Budi srećna koliko god možeš!“⁸

Budući da u liku Lizinoga muža prepoznamo Pavića, postavlja se pitanje da li je autor spoznao tajnu života i dobio svoje drugo tijelo. Je li je Pavić spoznao sebe i pronašao svoj put, jer u jednome dijelu teksta Liza Svift kaže: „Večnost je upisana u nas i mi verujemo u večni život bez obzira da li smo pobožni ili ne. Hrist nije postio da bi održao ovozemaljsko telo, nego da bi nam pokazao kako se treba pročistiti ako hoćemo da budemo večni.“⁹ Znači li to da ova knjiga, poput knjiga koje se autoru vraćaju u djelu, predstavlja Drugo Tijelo? Je li to druga poruka koju mu prenose njegove knjige:

„Mi smo tvoje drugo telo. Mi, tvoje knjige. Nikakvog drugog tela posle smrti ti nemaš i nećeš imati. I što više odmiče tvoj život i bliži se kraju, sve više brojnih radosti, tvoje prošlosti, sve više tvojih bivših ljubavi i mržnji, postoji još uvek samo u tvojim knjigama, u nama. U tebi, ne. Jer, sve manje tog obilja preostaje za ono malo života što ti je još pisano da pretraješ.“¹⁰ Ovakva poruka se može shvatiti i kao „svojevrsno mirenje sa sopstvenim domašajima, uspesima, propustima; mirenje sa sopstvenim odlaskom, sa sopstvenom

⁵ Isto, str. 104.

⁶ Isto, str. 106.

⁷ Isto, str. 108.

⁸ Isto, str. 217.

⁹ Isto, str. 180/1.

¹⁰ Isto, str. 119.

smrću“.¹¹ Kako vijest o smrti naratora otvara priču o potrazi za tajnom *drugog tijela*, taj problem predstavljen je na tri plana: kao religijsko-teološki (*drugo tijelo* Isusa posle Vaskrsenja), mistički (mogućnost preobražaja i onostranog života) i književni (knjige kao *drugo tijelo* pisca).¹²

Na pitanje je li „misao o smrti jedini trenutak, onaj trenutak pre nego što nas nestane, u kojem ćemo se samospoznati – dokraja proniknuti u vlastito biće“¹³ – pokušao je odgovoriti Danilo Kiš, koji je uvijek težio da dozna ova i slična metafizička pitanja kako bi se približio vječitoj tajni postojanja. „Mislio sam da kada već znam tajnu smrti, to jest samu činjenicu postojanja smrti (to sam nazivao u sebi ‘tajnom smrti’), da sam time otkrio i tajnu besmrtnosti.“¹⁴ Poput Pavića, koji svoj literarni univerzum konstituše sagledavanjem hrišćanstva iz nove i iznenađujuće perspektive kako bi otkrio tajnu umiranja, Danilo Kiš pokušava da spozna sopstvenu smrt ali i ulogu postojanja u ovome svijetu. Dominantna tema njegove proze jeste smrt kojom su zaokupljeni gotovi svi njegovi junaci. *Enciklopedija mrtvih*, po riječima brojnih kritičara, predstavlja Knjigu smrti, u kojoj je autor opisao različite mogućnosti umiranja. Kroz lik Simona Čudotvorca, autorova misao o smrti predstavljena je poput zmije koja proždire svoj rep i tako u metaforičkome smislu povezuje dva života: Rođenje i Smrt. U gnostičkoj literaturi zmija je simbol božanske mudrosti, tako da Simon Čudotvorac ne nosi slučajno zlatnu mindušu na lijevom uhu izražavajući tako pobunu protiv života i svijeta u kome se nalazi. „Dela nisu dobra ili loša po sebi. Moral određuju ljudi a ne Bog“¹⁵, kaže Simon. Ovaj junak ne vjeruje niti želi da prihvati svijet koji je Bog stvorio i pita se: „Zašto je to Bog zlu-radosti, pakosti i ljubomore. On umesto slobode propoveda ropstvo, umesto pobune pokornost, umesto naslade lišavanje, umesto saznanja dogmu.“¹⁶ Iako Simon, snagom svoje volje i misli, uspijeva da izvrši čudo, Božijom odlukom doživljava pad na zemlju i tako strada. Prostitutka Sofija to objašnjava riječima: „I ovo je dokaz istine njegovog učenja. Čovečiji je život pad i pakao a svet je u rukama tiranâ.“¹⁷ „Svojim čudima Simon daje novu definiciju ljudskoj patnji: ona nema nikakvog smisla ukoliko svoj smisao ne pronade u izvorno ljudskom činu pobune, a takav je za Danila Kiša u prvom redu čin umjetnosti

¹¹ Boris Lazić, „Roman *Drugo telo* Milorada Pavića, testamentarni, poetički, hermeneutički palimpsest“, str. 4. preuzeto sa: <http://www.khazars.com/sr-YU/recepcija-2>

¹² Ala Tatarenko, „U potrazi za *drugim telom* romana: *Drugo telo* M. Pavića – između književne arheologije i ergodičkih strategija“, str. 61. preuzeto sa: <http://www.khazars.com/sr-YU/recepcija-2>

¹³ Mihailo Pantić, *nav. d.*, str. 26.

¹⁴ Isto, str. 21.

¹⁵ Danilo Kiš, *Enciklopedija mrtvih*, Prosveta, Beograd, 2006, str. 49.

¹⁶ Isto, str. 37.

¹⁷ Danilo Kiš, *nav. d.*, str. 48.

i saznanja.¹⁸ U Kišovoj prozi baš kao i kod Pavića, nailazimo na cikličnost vremenske kategorije: odlazak u smrt je, zapravo, priprema za novo rođenje. Zmija koja guta svoj rep predstavlja simboličku sliku novoga života koji je karakterističan i za druga Kišova djela. Poklapanje trenutaka smrti i rođenja nalazimo u „Peščaniku“, đe se kaže: Jer krug je opisan. Moj povratak u rodno selo i nije ništa drugo do to: vraćanje na prapočetke, vraćanje u krilo zemlje, poslednji stepeni velike kružnice koju opisuje sve živo vrteći se tako u tom krugu između rođenja i smrti, vrtoglavo, sve dok se te dve tačke ne spoje“.¹⁹ Iako Pavić i Kiš na sličan način opisuju temu smrti, njeno poimanje različito se sagledava u njihovim djelima.

Ciklus života i smrti i ponovnoga rođenja u Pavićevom stvaralaštvu predstavlja potragu za besmrtnošću: „Nema nijedne budućnosti na čijem kraju ne čeka smrt... Prastara smrt, starija od čovečanstva, starija od rođenja i od Biblije. Smrt je istorija čovečanstva ili planete sažeta u tačku ili u zvezdu, tako da bismo mogli reći: *U početku beše smrt...*“²⁰ To je smrt koja vodi spasenju i vječnome životu, smrt koja znači život ili kako nam Pijanović definiše: „Zagonetka koju goneta čovek u Pavića je uobličena krugom u kojem je život produženi san, a smrt u večnom snu zaboravljeni život.“²¹ Iako je ciklična struktura vremena karakteristična i za Kišova djela, tema smrti izjednačena je sa fizičkom smrću tijela koje se raspada.

U priči Simon Čudotvorac nailazimo na sliku unakaženoga tijela koje truli: „Smrskane lobanje, polomljenih udova, lica iznakažena i krvava, s crevima prosutim kao creva zaklanog vola, ležao je na zemlji, na zemlji je ležala gomila zdruzganih i polomljenih kostiju i iskasapljenog mesa, a njegov burnus, njegove sandale i njegov šal bejahu izmešani sa kostima i mesom u jednu užasnu zdromljenu masu. (...) Lice Simona Čudotvorca ličilo je na rastočenu gubavu masu, a iz očnih duplji provirivahu crvi.“²² Junaci Kišove proze tek u svojoj smrti postaju slobodni „od vučjaka, od hladnoće, od vrućine, od kazne i od kajanja, ali ne i od sudbinske determinacije postojanja, od večnog vraćanja u ista (nova?) tela u kojima će ih smrt roditi“.²³ Smrt u Kišovim djelima predstavljena je kroz otpor zlu i nasilju i težnji da očuvaju slobodu kroz dosljednost sebi samima. A kroz ove paralele dolazi do izražaja i težnja autora da ostvari kružni tok vremena koje stalno vraća slične sudbine, a koje u „Grob-

¹⁸ Dragan Radulović, „Opomene i upozorenja Danila K“, *Ars*, god. XI, broj 4–5, 2009, str. 274.

¹⁹ Danilo Kiš, *Peščanik*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2004, str. 85.

²⁰ Radovan Popović „Mala priča o velikom piscu“, u: *Pavićevi palimpsesti*: zbornik radova. Priredio Sava Damjanov. Bajina Bašta: Račanska baština, 2010, str. 100.

²¹ Petar Pijanović, *Pavić*, Filip Višnjić, Beograd, 1998, str. 135.

²² Danilo Kiš, *Enciklopedija mrtvih*, Prosveta, Beograd, 2006, str. 48.

²³ Dragan Bošković, *Islednik, svedok, priča*, Plato, Beograd, 2004, str. 235.

nici za Borisa Davidovića“ objašnjava citatom preuzetim od Borhesa: „Ponovo svaki mač i svaki heroj, ponovo svaka sitničarska besana noć.“ Ili kako nalazimo u Knjizi propovjednikovoj: Što je bilo to će biti, što se činilo to će se činiti, i nema ništa novo pod suncem.“ Sve sudbine opisane u djelu postaju dio umjetničkoga entiteta i samim tim prevazilaze apsurd sopstvene egzistencije i bivaju otrgnute od zaborava. Na taj način omogućeno je stvaranje univerzane slike svijeta, pri čemu je sudbina ljudi ista na svim meridijanima, a u vremenskom smislu, motivisana stavom o cikličnom toku vremena, koji afirmiše stav da nema ništa novo pod Suncem što se već nije negde i nekad dogodilo. Ovim je ostvarena i najčvršća veza priča u djelu, analogijom sudbina protagonista djela „Grobница za Borisa Davidovića“ i „Psi i knjige“ i vremena u kome su smješteni njihovi događaji. Razvlačenje vremenske dimenzije postignuto paralelizmom istovjetnih sudbina aktualizuje kruženje zločina koji ostaje integralni dio čovječanstva uprkos njegovom razvitku. Iz toga razloga, prozni svijet Danila Kiša čine žrtve totalitarnoga režima, koji ljudima oduzima slobodu, ne samo onu fizičku, već slobodu misli. Stoga kao bijeg iz surovoga života predstavlja smrt, u koju junaci ulaze kada spoznaju suštinu sopstvene egzistencije.

Pišući romaneskno djelo „Drugo telo“, Pavić je čitaocima nametnuo različite mogućnosti tumačenja ovoga specifičnog postmodernističkog teksta. U njegovu strukturu inkorporirao je niz simbola kojima je značenje literarnoga univerzuma multiplicirao i tako kreirao narativni lavirint. Upoznajući čitaoca s Tajnom Besmrtnosti na prološkoj granici romana aktiviraju se tri ključna motiva kojima naslovljava uvodne tri priče, koje čine osnovu djela. Oslanjajući se na apokrifne rukopise, autor ispituje put besmrtnosti tijela i duše pokušavajući da se domogne Drugoga Tijela. U jednome dijelu romana neimenovana narativna instanca objašnjava da je za put ka drugome tijelu, ka savlađivanju vremena, neophodna hrana koju je Isus jeo kad je ustao iz groba, a to je, prije svega, tečnost, jer „Isus nam kaže da *onaj ko se ne rodi vodom ne može ući u carstvo Božije*“.²⁴ Time neimenovani pripovjedač dolazi do saznanja koje mu se čini istinitim:

Ako ima vode u svemiru, onda možemo tamo očekivati i život. Možda i moj život u nekom drugom telu, u nekoj drugoj sadašnjici, kako pričаш. Možda mogu očekivati da negde u svemiru postoji kap hranljive tečnosti i neko moje drugo sada, gde sam neki vanzemaljac u svome nebeskome telu kao i skafandru...²⁵

²⁴ Milorad Pavić, *Drugo telo*, Vulkan, Beograd, 2014, str. 183.

²⁵ Isto, str. 185.

Ovakva i slična projektovanja Drugoga Svijeta, a time i Drugoga Tijela, Pavić unosi u strukturu djela pri čemu kraći fragmenti uz nekanonskih jevanđelja samo produbljuju narativni lavirint. Osobnim pripovjedačkim manirrom, Pavić otvara brojna pitanja kroz sudbine pojedinih junaka koji teže Vječnosti. Neka od tih pitanja odnose se na mogućnost suočavanja jednoga tijela s drugim tijelom? Ako se u drugome tijelu suočavamo s prvim, to bi značilo potvrdu postojanja toga drugog tijela i još važnije od toga suočavanje pojedinca sa samim sobom. „To suočavanje Isus u Vašim svetim knjigama naziva *strašnim sudom*, a Buda *reinkarnacijom*. Ako ovo uzmeš u obzir, smatram da bi hteo da izbegneš suočavanje svog drugog tela sa prvim, zar ne? Bar da odložiš što više. Zar ne? Bilo bi te strah. Seti se! Zar ne? I sam Isus jedva je uspevao s time da se izbori. Seti se njegovih reči Mariji Magdalinoj: *ne dohvataj me se, jer se još ne vratiš k Ocu svome*... Jedva je obuzdavao svoja dva tela suočena u istome času.“²⁶ Ovo su riječi koje su u snu upućene Paviću kao neimenovanome naratoru, a koje vraćaju čovjeka na Prapočetak. Znači li to da one (riječi) predstavljaju „ulazak u suštinu Bića, ulazak u iskonski San: San koji ne prestaje nikad...“²⁷ Samospoznaja kao način ulaska u drugu stvarnost prepoznatljiva je odlika Kišovih junaka.

Polazeći od gnostičkih uvjerenja da je postizanje unutrašnje samospoznaje ključ za razumijevanje opštih istina: ko smo, odakle smo došli, kuda idemo, dolazimo do uvjerenja da onaj ko ne poznaje sebe ne zna ništa, a onaj koji je spoznao sebe u isto vrijeme je već stekao znanje o dubinama svih stvari.²⁸ Naći svoj Put znači pronaći svoju Istinu, svoje Vrijeme, svoju Smrt, Svoju Vječnost. To je Krug Života i Smrti, koji neprekidno traje, jer kako Pavić piše u jednoj svojoj pripovijeci: „Mesto onog koji se seli nikada ne ostaje prazno.“²⁹ Misao o samospoznaji nalazimo i kod Simona Čudotvorca koji spoznaje svoj pad i kraj svoga života, s jedne, a Božiju moć, s druge strane. Od svih Kišovih djela „Enciklopedija mrtvih“ se smatra knjigom u kojoj je sažet čitav život i sav užas saznanja o smrti. Da je smrt bila nepoznanica Kišu na početku njegova stvaralačkoga puta svjedoči odlomak iz romana „Bašta, pepeo“:

Reč smrt, to božansko seme što ga je moja majka tog jutra posejala u moju radoznalost, počelo je dojednom da ispija sve sokove moje svesti, a da u prvi mah nisam ni bio svestan tog bujanja. (...) Stajao sam kao skamenjen i mislio o tome kako ću i ja morati jednog dana da umrem.

²⁶ Isto, str. 192.

²⁷ Sava Damjanov, Итика Јерополистика@Vuk, Agora, Novi Sad, 2014, str. 39.

²⁸ Vidi: Elejn Pejgels, *Gnostička jevanđelja*, Rad, Beograd, 2006.

²⁹ Citirano prema: Ivan Negrišorac, „Prozorljivo oko Milorada Pavića“, u: *Pavićevi palimpsesti*: zbornik radova. Priredio Sava Damjanov. Bajina Bašta: Račanska baština, 2010, str. 84.

*Istovremeno s tom mišlju, koja me u prvi mah i nije suviše porazila, jer mi se učinila neverovatnom, shvatih s užasom da će i moja majka jednog dana da umre. (...) Nisam mogao da zamislim kako će to jednog dana da umre moja ruka, kako će da umru moje oči.*³⁰

Za razliku od Kiša čiji junaci, najprije, moraju spoznati surovost života kako bi izlaz pronašli u smrti, Pavićevi junaci teže da se iz jedne stvarnosti premjeste u drugu, odnosno da život zamijene smrću koja će ih iznova roditi. „Životu je smrt namenjena, kao i svakome pripovedanju njegov kraj, ali je stvaralaštvo pokušaj da se spoznata neumitnost otkloni. Stvaralaštvo je put spasenja.“³¹ Upravo u stvaranju Pavić pronalazi svoj život koji je ujedno smrt, Drugo Tijelo, besmrtnost duše i vječnost. Vjerovanje da čovjek iz jednoga tijela prelazi u drugo, predstavlja težnju da se prevaziđe smrt. Jer, smrti nema ako „spoznamo da naše Drugo Telo konačno nalazi izlaz iz Lavirinta da bi ušlo u novi, nepoznat i neizreciv: iz Lavirinta Književnosti, pak izlaza nema osim u samu Književnost, kao što se *iz jednog sna može ući u neki drugi san* (kako je to sam Milorad Pavić zapisao).“³²

Strukturirajući roman „Drugog tela“ Pavić je imao na umu da „načera“ čitaoca da spozna Tajnu života i smrti, odnosno tajnu litearnoga stvaranja, jer kako u Post Scriptumu piše „književnost vode u budućnost čitaoci“, dok je namjera nekih pisaca da promijene svijet i književnost. Pavić je, definitivno, autor koji ne samo da je promijenio književnost, već čitaoce i njihov pogled na narativni univerzum. Aleksandar Jerkov piše da se život može živjeti, ali da je tjelesni život ujedno duhovna smrt, tako da je pravi život negđe drugđe, u vječnosti, božijoj milosti i bogospoznanju. „Oni koji neće saznati, ti će ostati mrtvi za svaki smisao.“³³ Upravo je smisao ključan pojam književnoga stvaranja, bez kojega nema književnosti, Drugoga Tijela...

Ovakva strukturiranost romana još više usložnjava semantički aspekt teksta, kojim se traganje za odgovorom o (ne)postojanju smrti još više produbljuje. Ako pođemo od Koderove misli: „Odakle si, onamo ćeš poći“, shvatamo da je u pitanju vječni tok vraćanja istoga, odnosno besmrtnost procesa stvaranja, koja autora iznova rađa. DRUGO TIJELO je DRUGI ŽIVOT koji je Pavić dobio nakon smrti, kako bi se vratio životu – vječitom graditelju duhovnoga i literarnoga puta. Riječ je o simbolu vječnosti, zmije koja guta svoj rep

³⁰ Mihajlo Pantić, *nav. d.*, str. 21.

³¹ Aleksandar Jerkov, „Od nove tekstualnosti do kulturne poetike“. U: Milorad Pavić, *Za uvek i dan više*. Draganić: Beograd, 1996, str. 151.

³² Sava Damjanov, „Milorad Pavić (1029–2009)“ (nekrolog), Otisak iz Godišnjaka Srpske akademije nauka i umjetnosti za 2009, knj. CXVI, Beograd, 2010, str. 789.

³³ Aleksandar Jerkov, *nav. d.*, str. 150.

kako bi cikličnim trajanjem vremena dostigla svoju besmrtnost, jer kako piše Pavić „vreme teče kroz smrt i zaustavlja se u životu“.³⁴ To je pavićevsko vrijeme – vrijeme neprekidnoga trajanja / procesa koji se ponavlja. Iz tog razloga, „to nije smrt koja donosi konačan kraj; umiranje je zapravo“, objašnjava Filip David, „*večno vraćanje istog*, igra ogledala, niz povezanih kružnih hodnika, bezbroj vrata koja se otvaraju i zatvaraju.“³⁵ Sve se vrti u krug, dobijajući svoj smisao u upravo u tome procesu koji omogućava „vječni tok“.

Pišući o romanu Zorana Živkovića „Četvrti krug“, Sava Damjanov izdvaja uvodne rečenice kojima se implicira misterija, ulazak u tajnu stvaralačkoga puta: „Krug je uvek početak, nikada kraj. Čak i kad stigneš do kraja Kruga, došao si, zapravo, do novog početka...“³⁶ Ova misao može se primijeniti na Pavićeva literarna djela koja se nikada ne završavaju već iznova preobražavaju u novi oblik postojanja i tako održavaju komunikaciju jedni s drugima. Kruženje tih tekstova simbolizuje neprolaznost, jer gotovo svi Pavićevi junaci pokušavaju da proniknu u Tajnu života i tako započinjju traganje za sopstvenom suštinom i sopstvenim identitetom.

Na kraju možemo zaključiti da se narativni tekstovi dva velika autora Pavića i Kiša, mogu čitati kao Metafora Književnosti. U njima su sadržana osnovna pitanja literarnoga stvaranja. Služeći se fenomenom fantastičkoga diskursa, oba autora na sebi svojstven način grade viziju književnosti i književnoga univerzuma koji predstavlja vrata u drugi svijet, drugu *realnost*, ali i drugi život. Rijetki su stvaraoci koji snagom svoga pripovjedačkoga umijeća mogu dosegnuti granice nemogućega i tako omogućiti čitaocima da se slobodno kreću narativnim poljem tragajući za skrivenim receptivnim ključevima. Njihov smisao sastoji se u neprestanome procesu traženja i pronalaženja, procesu koji se nikada ne završava, koji odlazi u beskonačnost.

Literatura

- Bošković, Dragan: *Islednik, svedok, priča*, Plato, Beograd, 2004.
- Damjanov, Sava: „Milorad Pavić (1029–2009)“ (nekrolog), Otisak iz Godišnjaka Srpske akademije nauka i umjetnosti za 2009, knj. CXVI, Beograd, 2010.
- Damjanov, Sava: „U znaku kruga“, u: *Vrtovi nestvarnog*, Službeni glasnik, Beograd, 2011.

³⁴ Milorad Pavić, *Unutrašnja strana vetra*, Dereta, Beograd, 2000, str. 36.

³⁵ Radmila Gikić, Razgovori s Filipom Davidom: „Neprekidna težnja za savršenstvom“, *Polja*, god. XXXIII, broj 345, novembar 1987, Novi Sad, str. 447.

³⁶ Citirano prema: Sava Damjanov: „U znaku kruga“, u: *Vrtovi nestvarnog*, Službeni glasnik, Beograd, 2011, str. 356.

- Damjanov, Sava: Итика Јерополитика@Vuk, Agora, Novi Sad, 2014.
- Gikić, Radmila: Razgovori s Filipom Davidom: „Neprekidna težnja za savršenstvom“, *Polja*, god. XXXIII, broj 345, novembar 1987, Novi Sad.
- Jerkov, Aleksandar: „Od nove tekstualnosti do kulturne poetike“. U: Milorad Pavić: *Za uvek i dan više*. Draganić: Beograd, 1996.
- Kiš, Danilo: *Peščanik*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2004.
- Kiš, Danilo: *Enciklopedija mrtvih*, Prosveta, Beograd, 2006.
- Lazić, Boris: „Roman *Drugo telo* Milorada Pavića, testamentarni, poetički, hermeneutički palimpsest“, str. 4, preuzeto sa: <http://www.khazars.com/sr-YU/recepcija-2>
- Negrišorac, Ivan: „Prozorljivo oko Milorada Pavića“. U: *Pavićevi palimpsesti*: zbornik radova. Priredio Sava Damjanov. Bajina Bašta: Račanska baština, 2010.
- Pantić, Mihajlo: *Aleksandrijski sindrom II (Ogledi i kritike o savremenoj srpskoj prozi)*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1994.
- Pavić, Milorad: *Unutrašnja strana vetra*, Dereta, Beograd, 2000.
- Pavić, Milorad: *Drugo telo*, Vulkan, Beograd, 2014.
- Pejgels, Elejn: *Gnostička jevanđelja*, Rad, Beograd, 2006.
- Pijanović, Petar: *Pavić*, Filip Višnjić, Beograd, 1998.
- Polovina, Nataša: „Neka druga besmrtnost“, *Letopis Matice srpske*, god. 183, knj. 480, sv. 3, septembar 2007.
- Popović, Radovan: „Mala priča o velikom piscu“. U: *Pavićevi palimpsesti*: zbornik radova. Priredio Sava Damjanov. Bajina Bašta: Račanska baština, 2010.
- Tatarenko, Ala: „U potrazi za drugim telom romana: *Drugo telo* M. Pavića – između književne arheologije i ergodičkih strategija“, str. 61, preuzeto sa: <http://www.khazars.com/sr-YU/recepcija-2>

**„DEPARTURE TO OTHER BODY“
PATH TO IMMORTALITY / SELF-REALIZATION?**

In this paper, the author engages in an analysis of Pavić's and Kiš's literary creation in order to examine the existence of other body, soul body, obtaining the answer to many metaphysical questions. Given that Pavić's novel „Other Body“ presents a theological debate in which the idea of immortality is equated with the idea of resurrection, the author initiates a metaphysical communication within the text, which leads to the story of two bodies of Jesus Christ or two realities. Similarly, Danilo Kiš is attempting to realize his own death and the role of existence in this world. Unlike Kiš's heroes, however, who have to meet the rigors of life to find the way out in death, Pavić's heroes strive to move from one reality to another, i.e. to replace life with death that will reborn them.

Key words: *Pavić, Kiš, other body, eternity, circle, literary creation*